

**ПРОФЕССОР КАРИМ НАЗАРОВ
ХОТИРАСИГА БАГИШЛАНГАН
“ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ:
ТАРАҚҚИЁТИ ВА
ИСТИҚБОЛЛАРИ”**

*мавзусидаги Республика Илмий-
назарий анжумани*

МАТЕРИАЛЛАРИ

2016 йил 11 май

Валиева Х.	Фразеологизмы как объект лингвокультурологии и использование их перевода на занятиях по неродному языку.....	120
Sobirova D.	So‘z va uning leksik-semantik xususiyatlari tasnifi.....	122
Эргашева Г.	Инсон ташки аъзоларининг турғун ўхшатиш эталонлари орқали тавсифи.....	125
Абдуллаева Н.	Қирғиз тилида сўроқ ва шубҳа-гумон категорияси.....	128
Абдуллаев Ж., Бекниёзова З.	Тилнинг асосий бирликлари таснифи масаласи ҳақида.....	131
Турдалиева Д.	Ўзбек тили лисоний имкониятларининг бадиий воқеланиш омиллари ҳақида.....	135
Норбаева Ш.	Хоразм шеваларидаги бинокорлик лексикаси хусусида.....	139
Қурбанова К.	Лисоний имкониятлар ижтимоий хосланишида прагматик омилларнинг роли.....	141
Йўлдашева Х.	Afsonalarda so‘zning qudrati.....	144
Shukurova B.	Qadimgi turkiy tilda ko‘makchilar.....	148
Sharopova X.	Iqbol Mirzo she’rlarida qo’shma gaplarning ishlatalishi.....	150
Xonberdiyeva M.	“Boburnoma” asaridagi kiritmalarning sintaktik-semantik xususiyatlari.....	152
Arslanova Ch.	Morfemalarning variantliligi.....	154
Tog‘ayeva D.	O‘zbek tilida so‘zshaklning o‘ziga xos xususiyatlari.....	156
Shukuraliyeva D.		

III SHO‘BA. AMALIY TILSHUNOSLIK MASALALARI

Қурбонова М.	Болалар нутқида локутив актнинг воқеланиши.....	158
Хамраева Ш.	Корпудурлари ва таснифига доир.....	161
Мўйдинов Қ.	Суд нотиклигига умумистеъмол сўзларнинг кўлланиши.....	164
Эштўхтарова Б.	Имплицит ахборот турлари.....	166
Zaripov R.	Bilingvism taraqqiyetida ekstralengvistik omillarning roli.....	169
Isayeva M.	Ayol va erkaklar badiiy nutqining differensial xususiyatlari.....	172

Abdurahmonova N.	Korpus lingvistikasi tadqiqiga doir.....	175
Abdullayeva O.	Nasriy matnlarda intertekstullik mexanizmlarining namoyon bo‘lishi.....	180
Xomidova M.	Ўзбек тили маркетинг терминологиясининг тадқиқи хусусида.....	183
Худойбердиева С.	Ўзбекча ва инглизча мақолларнинг лингвомаданий хусусиятлари.....	185
Собирова Г.	Ўзбек реклама тилининг лингвистик хусусиятлари (шиорлар мисолида).....	187
Юнусова Ш.	Ўзбек реклама тилининг лингвистик хусусиятлари	187
Тилакова Н.	Инглиз ва ўзбек тилларидаги таржималарда таъсиричанликниң зоонимлар номларида ифода этилиши.....	190
Marajabova M.	Abdulla Oripov she’rlarida belgi asosli metaforalar.....	192
Мирдедаева М.	Сўзлашувда нутқий этикетнинг ифодаланиши.....	194
Jo‘rayeva L.	“Qissasi Rabg‘uziy” asarining fonetik xususiyatlari.....	196
Axundjanova A.	Oksymaronning lingvopoetik imkoniyatlari.....	199

IV SHO‘BA. ONA TILI TA’LIMI MUAMMOLARI

Адилова С.	Хорижда ўзбек тилини ўқитишнинг айрим масалалари.....	202
Shukurova S.	O‘zbek tilida modal so‘zlarning o‘qitilishi.....	206
Агзамова З.И.	Современные информационные технологии в преподавании иностранных языков.....	208
Ashurova N.	Ona tili darslarida ta’limning tarbiyaviyligi prinsipi.....	210
Kenjayev T.	O‘zbek tilida vazifadosh so‘zlarning o‘qitilishi.....	212
Tobarova R.	O‘quvchilarning nazorat ishlaridagi ishora xatolari xususida.....	215
Sabirova E.	Ta’lim bosqichlarida “so‘zning morfem tuzilishi” mavzusini o‘rgatishga doir.....	217
Yuldasheva N.	Ona tili darslarida nutq o’strish masalalari.....	220

Tazhibot O‘limzor turmlari Tashrifatiga
ibbiy qo‘sma va qo‘sma qo‘sma
2019-yil 2-iyul

III SHO'BA. AMALIY TILSHUNOSLIK MASALALARI

Мунаввара Қурбонова
ТошДҮТАУ катта илмий ходим-излануччи
филология фанлари номзоди, доцент

БОЛАЛАР НУТҚИДА ЛОКУТИВ АКТНИНГ ВОҚЕЛАНИШЫ

Тилнинг умумий ривожланиш қонуниятлари ва ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этишда болалар нутқига хос прагматик воситалар муҳим ўрин туттиш Прагмалингвистиканинг марказий масалаларидан бири нутқий назариясидир. Нутқий акт сўзловчининг муайян коммуникатив макеяни бўйсундирилгани боис унинг турли кўринишлари фарқланади. Хусусан буйруқни ифода этувчи нутқ кўриниши буйруқ нутқий актини, сўроқни ифода этувчи нутқ парчаси сўроқ нутқий актини, истакни ифодаловчи нутқ кўриниши истак нутқий актини ҳосил қиласди. Манбаларда нутқий актнинг хабарни истакни баён этишга қаратилган нутқий акт, мажбурият акти, ижтимоий кўринишлари, эмоционалликни ифодаловчи актлар, маъқулловчи, такилюнни нутқни тўхтатувчи акт каби турлари қайд этилади.

Ж.Остин таснифида нутқий актнинг локутив, иллокутив, перлокутив турлари ажратилган [1, 83-91]. Ж.Серл эса нутқий актнинг кўйидаги турларини фарқлаган: талаффуз акти, референция ва предикацияни юзага чиқарувчи пропозиционал акт, сўзловчи мақсадини намойиш этувчи иллокутив акт [2, 181-169]. Ж.Остин томонидан нутқий акт назариясига киритилган локутивни тушунчаси прагмалингвистикада сўзлаш актига нисбатан қўлланиб келинади. М.Ҳакимовнинг фикрича, “сўзловчининг объектив оламда рўй берадиган воқеликни идрок қилиши ва уни вербал ҳамда новербал ифодалаш дарёйи маълум маънода локуция тушунчасини акс эттиради” [3, 33]. Эътибор берниш М.Ҳакимов талқинида локуция воқеликнинг новербал ифодасини ҳам олган. Бироқ олим бошқа ўриқда “фонетик, лексик ва синтактик бирликларни сўзловчи томонидан меъёрий талаффуз жараёни локутив акт деб каралинади ҳам қайд этади [3, 33]. Бизнингча, мулоқотнинг новербал ифодаси нутқий актнинг таркибий қисми бўлса-да, локутив акт (сўзлаш) билан бир нутқий кесишмайди. Ш.Сафаров ҳам локутив актга хос бу жиҳатни қайд этар қўйидагиларни баён қиласди: “Биз мулоқот жараёнида мазмундор калимани яратамиз ва уни талаффуз қилиш йўли билан нутқий фаннини бажарамиз, худди шу фаолият ижроси локуция ёки локутив актдир (locutive act). Агарда бирор бир сабаб билан (тилни билмаслик, гунг бўлиш) мазмуннагап тузилмаса ва у талаффуз этилмаса, локутив ҳаракат юзага келмайди” [4, 71].

И.П.Сусов локутив актнинг фонетик, лексик-грамматик ва семантический структурага эга жумланинг талаффуз этилиши жиҳати эканини, жумла томонининг реаллашуви фонетик актга, лексик-грамматик структураси реаллашуви фатик актга, семантический структурасининг реаллашуви эса речи дахлдорлигини қайд этади [5].

Англанидади, локутив акт сўзлаш ҳаракати билан боғлиқ муроқот турдири. М.Ҳакимов “фонетик, лексик, синтактик бирликларнинг сўзловчи томонидан меъёрий талаффуз жараёни локутив акт сифатида қаралиши”, “локутив актнинг моҳияти жумланинг маълум грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз қилиниши билан ойдинлашиши”, “нутқий актнинг локутив аспекти фикат товуш, сўз ва бошқа курилмаларни маълум лексик ва грамматик қоидалар асосида тўғри талаффуз қилиши билан чегараланиши” ҳақида фикр таштади [3, 120]. Бизнингча, локутив акт сўзлаш акти сифатида талаффуз қараснида кузатиладиган номеъёрий ҳолатларни ҳам камраб олади.

Болалар нутқида локутив акт баъзан нутқий меъёрлар талаби остида, баъзан унга амал қилинмаган ҳолда шакланади. Куйидаги нутқий акт тил меъёрларига риоя қилинган ҳолда талаффуз этилганлигига кўра локутив акт масобланади: *Ойим қошларини чимириб, қўллари қалтираб, кундаликни траклашда дасом этди:*

– Бу нима? – сўради ойим.

– Икки.

– Буниси-чи?

– Уч. (Х.Тўхтабоев. “Сарик девни миниб”)

Бола томонидан жумланинг фонетик меъёрларга мос тарзда талаффуз иши фонетик локуция масобланади. Тилнинг лексик-грамматик қоидаларига мос тарзда баён этилган жумла фатик акт бўлиб, унда асосий этибор лексик бирликларнинг тўғри ташланиши масаласига қаратилади. Бола ишада жумланинг семантик меъёрларга мос тарзда ифода этилиши ретик ҳамда саналади. Бундай актда асосий эътибор жумланинг мазмуний ҳамда қаратилади.

Локутив актнинг талаффуз меъёрига номувофиқ шакллари кичик ёшдаги ҳамда нутқида кўп кузатилади. Бу ҳолат бир қатор ташқи омиллар билан ишади. Булардан бири физиологик омилdir. Куйидаги мисолни таҳлил мавзуси:

Лой кўчадан сирганиб бораётсам, бошига қора гуппи чопон ёпиниб ташлан одам кўринди. Эркакни-хотинни билиб бўлмайди. Бўйи бир қарич, қора шарна. Ҳудди тўнтариб қўйилган хумчага ўхшайди. Ўн қадамча ишада шарпа тўхтади.

! Ўбияна! – деди ингичка овозда...

? Сенмисан Попук? – дедим яқин бориб. -- Ойим сизларникуга диларми?

? Чиқдила, -- деди қизалоқ, чопон ёқасидан мўралаб. – Бувимла эттилаки, ишади укалайиникига кетибдила. Укалайи уюшга кетайкан. Бувимла ишада бояйканла.

Қизалоқ айтган янгиликни идрок этгунимча хийла вақт ўтди. Ниников. “Икки эшик ораси”).

Кўринадики, кичик ёшдаги бола томонидан ҳосил қилинган локутив ишади товушининг талаффузи орфоэпик меъёрга мувофиқ эмас. Бундай ҳамда коммуникатив-прагматик тўсиқ юзага келиб, тингловчи томонидан актда акс этган пропозициянинг идрок этилиши қийинлашади.

Табиийки, нутқда сўзловчининг ёш жиҳати билан боғлиқ физиология омиллар таъсирида локуция ифодаловчи вербал бирлик қанча кўп физиология ўзгаришга учраган ҳолда талаффуз қилинса, тингловчининг уни идроқ этилиши даражада мураккаб кечади.

Болаларда локутив актнинг талаффуз меъёрига номувофиқ бўлинни жараёнида юзага келадиган турли товуш ўзгаришлари билан ҳам боғлиқ ғизиология ёшдаги болалар нутқида метатеза ҳодисаси кўп учрайди. Бу ҳолат ўзгаришларни юзага келадиган турли товуш ўзгаришлари билан ҳам боғлиқ. Масалан, “Бизани хоили қўйимиз (шохли қўйимиз демоқчи)” (М.Содикова. “Ўзи ҳам ширин, сўзи ҳам”) нутқида бола томонидан беихтиёр содир этилган дистант метатеза нутқида бирмунча кийин идроқ этилишига сабаб бўлган.

Болалар нутқида контакт метатезага учраган товуш ўзгаришларни учраб туради. Абдулазиз Абдужабборов (4 ёшу 3 ой) нутқида дикстарзидаги ишлатилиши кузатилди. Мазкур ёшдаги бола ўзгаришларни таркибида кетма-кет келган ундош товушлардан бирини туширмай талаффуз қила олади. Бироқ ўзбек боласи учун қўш ундошларнинг талаффузидаги нокулайлик келтириб чиқариши унинг нутқида контакт метатеза ҳодисаси юзага келишига сабаб бўлиши мумкин.

Куйидаги мисолда эса ассимиляцияга асосланган товуш ўзгаришларни натижасида локутив актда тил меъёрига зид талаффуз юзага келган:

Насиба, сен бизни қўйла, биз қочамиз. (М.Содикова. “Ўзи ҳам ширин, сўзи ҳам”)

Шуниси характерлики, “кувла” сўзининг қўйла тарзида талаффуз қилиниши нафақат кичик ёшдаги болалар, балки Тошкент шаҳар шебакаси сўзлашувчи катта ёшдаги кишилар нутқида ҳам социолект элементи сифати кўп учрайди. Товуш ўзгаришининг содир бўлишига тил ва лаб ундошларни кетма-кет талаффузида нокулайлик сабаб бўлган дейиш мумкин.

Кичик ёшдаги болалар нутқида протеза ҳодисаси амал қилган нутқида қўлланишлар ҳам кўп учрайди: *Нилуфар катталардек жисдий бош чиқишини мен ишқалад емайман. Тишим тушган. (Ў.Хошимов. “Дунёнинг ишлари”)*

Болаларда локуция жараёнида кузатиладиган товуш орттиришни катталар орқали ўзлаштирилган бўлиши ҳам мумкин. Катталар нутқида ҳам учраб турадиган бу ҳодиса Ҳ.Жамолхонов таъкидлаганидек, туркӣ тилин сўз ёки бўғин бошидаги ундошларнинг ўзаро бирика олмаслиги, бу конунни айrim русча ўзлашмалар бошида бир унлиниг орттирилишига, яъни ёки сўзларнинг туркӣ тил қонуниятига мослаштирилган шакли ҳосил қилинни сабаб бўлган [6, 128].

Хуллас, болаларда локутив актнинг талаффуз меъёrlарига мос шаклини билан бир қаторда, тил меъёrlарига мувофиқ келмайдиган шакллари ҳам учраб туради. Шунга қарамай, бу акт тури мазмунан шаклланади ва референцияни бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов — М., 1986. Вып. XVII.